

ПРИЛОЗИ

Марија Црнић Пејовић

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ДРУШТВЕНИХ ПРИЛИКА БАРОКНОГ ДОБА У ХЕРЦЕГНОВСКОМ КРАЈУ*

Настајање, ширење и прихватање једног умјетничког стила условљено је политичким, економским и друштвеним приликама, а у времену о коме је ријеч битна је и вјерска припадност становништва одређеног простора.

Појава барока у Европи и његово ширење, преко Италије, на источне обале Јадрана није могло заобићи ни Боку Которску. Економски јаки поморци и трговци которског базена, посебно Пераста су "оплемењени контактима са културним и умјетничким центрима и лукама - научили да одвајају знатан дио својих богастава, па да и у свом родном граду унесу зрела умјетничка достигнућа, последњег, тада владајућег свјетског стила барока".

Градитељи, сликари, творци писане ријечи на обалама которског базена стварају своја дјела са одликама барока већ од половине XVII вијека, док је сјеверозападни дио Боке, рисанско-херцегновски крај, још под влашћу Турске. Док је барок у мјестима которског базена присутан на

---

* Саопштење из овог рада изнијето је на Округлом столу "Допринос поморства бароку Боке Которске" у Котору 27-29. децембра 1992. године.

сакралним објектима, палатама, мобилијару, одјећи или у исказаној или написаној ријечи, становници херцеговског краја живе под османским утицајем који је захватао све поре живота, посебно у урбаној средини, али је имао одраза и у насељима дуж обале. Исламска култура није била присутна само код припадника Мухамедове вјере, већ и код хришћана.

Херцег-Нови је у току двовјековне турске владавине био значајно мјесто у којем је повремено било и сједиште санаџака. Исламизација се интензивно одвијала у другој половини XVI вијека и на овим просторима. Тако је у граду и у вароши крајем XVI вијека било свега 74 хришћана. Године 1610. било је у граду 12 католичких кућа, а 1625. године на територији которске бискупије пописано је 2350 православних и 1080 католика, од чега је у Херцег-Новоме живјело 40 католика. Познато је такође да је 1687. године само кроз херцеговске градске капије изашло двије и по хиљаде муслиманских жена и дјеце.

У XVII вијеку Херцег-Нови је изразито муслимански град. Архитектура, ентеријер куће, одијело, храна, посебно вјерски објекти носе све одлике ислама. У крајолику града и предграђа, али и у Бијелој, доминирају минарети, џамија и месџида. Познато је да, одмах по заузећу града, султан Бајазит II подиже џамију која се касније оправљала и одржавала државним новцем.

Урбани простор обиљежен је био и бројним чесмама, хамамима, високим зидовима око кућа. Рад школа мектеба и медреса, као и вјерских институција, поред осталог и једне текије, није обухватао само бригу о свакодневном животу муслимана и придобијању нових вјерника, као и о вјерском васпитању младих и ширењу арапске писмености, већ и ширење и његовање оријенталне културе у свим њеним видовима. Потпуна превласт те културе у граду вршила је знатан утицај и на село, мада се у тој средини тешко прихватала, јер је била потпуно туђа народу.

Манастирска и црквена имања, уколико нијесу била одузета, укључивана су у турска феудална добра, што је био случај и са добрима св. Петке, св. Госпође и манастира Савине.

Тако су до краја XVII вијека на простору Бокоторског залива битисале двије потпуно различите државне организације, двије дијаметрално супротне културе, као и двије, односно три конфесије: двије хришћанске и исламска.

Крај XVII вијека пресудан је не само за становнике рисанско херцеговског краја већ за читаву Боку. Република св. Марка постаје господарица на читавом простору Залива, покушавајући да заузме Херцег-Нови и да га учини знатним економским центром, не само због његовог положаја

на улазу у Залив, као и богатог залеђа, већ и због близине Дубровника њеног вјечитог ривала. Међутим, жеље и настојања Млечића дјелимично су се остварили и то не само због познатог понашања Дубровника кад је био у питању његов интерес, што је битно утицало на развој новске скеле, већ и због слабљења политичке и економске моћи Венеције.

Херцеговски крај промјеном господара доживљава глобалне промјене, толике промјене да би се могло рећи да се једино није измијенила конфигурација земљишта и клима. Прије свега измјењен је састав становништва, затим читав политички, економско-друштвени живот, као и урбани простор, па су чак промјене биле видљиве и у пејсажу, јер су нестали витки минарети које су замијенили звоници цркава. Није се више са минарета чуо позив на молитву већ звук црквених звона. Престали су да се код Гвоздене капије састају пријатељи и образовани људи и разговарају, јер су њихови састанци попримили друге облике.

Заузећем овог краја од стране Млечана, турско је становништво потпуно напустило овај крај, који је првих мјесеци након борби остао готово пуст, јер га је било напустило и хришћанско становништво. Становници сусједне Херцеговине и у знатном мањем броју из Црне Горе, уз извјестан број досељеника са друге обале Јадрана, населили су херцеговски крај. Овај крај је и прије заузећа Херцег-Новога од стране Млечића био метанастазичка област ка којој су се кретали хајдуци, чије присуство и дјеловање у Боки започиње половином XVII вијека, а чији се утицај осјећао све до половине XVIII вијека.**

Напуштену турску земљу млетачка власт је дијелила новодосељеном становништву. Обрадивог земљишта је било недовољно, станишта разорена, непрестани ратови и борбе крајем XVII и почетком XVIII вијека, немирне границе, били су стални пратиоци првих деценија живота досељеног становништва. Узбуркана ситуација сељењем са турске на млетачку територију наставила се дуги низ година и унутар херцеговског краја. Од треће деценије XVIII вијека животне прилике се постепено стабилизују, ако изузмемо граничне сукобе, глад и болест.

Оснивање топаљске комуниади 1718. године је пресудан моменат за сва збивања у херцеговском крају све до наших дана. Управа комуниади

** Досељеници из залеђа, првенствено земљорадници и сточари, уз занемарљив број трговаца и занатлија, били су психофизички здрав и снажан елеменат, те су се веома брзо адаптирали на нове политичке, економске, друштвене и климатске услове.

фактички се простирала над читавом Крајином новском, изузев над градом омеђеним градским зидинама. Поред административних послова у њеној надлежности били су не само грађански већ и знатан дио кривичних процеса који су рјешавани уз примјену обичајног права. Народ је на збору бирао општинску управу. Кореспонденција је вођена на народном језику, ћирилским писмом, док је у комуникацији са млетачким властима у употреби био италијански језик. Природно, сва дјелатност комунитади одвијала се под будним оком млетачких власти. За дата политичка, економска и вјерска права, Венеција је добијала оно што је за њу било најважније, - пет стотина људи под оружјем који су се борили на њеној страни када би се појавила опасност по Републику св. Марка. Истовремено становници овога краја били су гаранција мирних граница између Венеције и Турске на овим просторима.

Парадоксално је да је, у времену када је Венеција политички и економски слабила, овај крај доживљавао економски успон. Можда баш захваљујући слабљењу Венеције, власт је била флексибилнија, добијена права на основу заслуга шира него у другим крајевима под њеном управом, што је допринијело да је XVIII вијек за херцеговачки крај вијек просперитета и поред чињенице да је већина становника водила тешку борбу за егзистенцију, што је изазивало и бројне међусобне сукобе међу становништвом.

Уз мали број досељених трговаца, којима се убрзо придружује знатан број из главарског слоја и хајдучких редова, у чијим рукама је био капитал, користећи непрекинуте родбинске и пословне везе са старим завичајем, они постају и вјешти поморци. Зачетници поморске трговине прије свега су били хајдуци, који су поморске вјештине стекли у борбама са Турцима још прије настањења у овај крај. Поморци топаљске комунитади, посебно Топле, заузимали су током XVIII вијека запажено мјесто у овој привредној грани и то не само у Боки, већ у бројним, тада познатим, лукама и трговиштима.

Досељеници из залеђа, њих око четири хиљаде предвођени главарима и црквеним великодостојницима, били су православне вјере. Истовремено, са друге обале Јадрана и других крајева доселили су се млетачки војници, административно, управно и судско особље са породицама, уз незнатан број љекара и адвоката који су били католичке вјероисповијести. Они су се настанили у граду у коме је једно вријеме било забрањено насељавање становницима комунитади. Један број католичког становништва живјело је на Топлој. Осамдесетих година Топла је имала до 1480 становника, од чега је католика било до 286. Поред Топле један мали број католика живио је тих година и у Кумбору 24, Подима 5 и Баошићима

7. У читавом херцеговском крају број становника тих година износио је 5.315 становника од чега католика око 320, односно 6%.

За људе тога времена сви важнији догађаји у животу везани су били за цркву и око ње. То је било мјесто гдје су се редовно окупљали на службу божју, затим приликом крштења, вјенчања, сахрана. Тамо су се доносиле и најважније одлуке за одређену друштвену заједницу или појединца. Поменимо само да је и сједиште топаљске комунитади било у цркви св. Спаса на Топлој. Зато је сасвим природно да су припадници обје хришћанске конфесије, одмах по насељењу овог краја, подизали своја светишта, која су у почетку била скромних габарита и умјетничких вриједности. Сакрални објекти су били за припаднике обје конфесије и објекти гдје је појединац, улажући стечени капитал у њихову градњу, оправку или умјетничко обликовање и украшавање, репрезентовао јавности своје богатство и стицао друштвени углед, поред основне намјене да за здравље и успјех свој и својих принесе Богу дио својих добара истовремено му захваљујући на успјеху.

На темељима цамије подигнута је у граду црква св. Јеронима, коју је посветио надбискуп барски и примас српски Андрија Змајевић. Том пригодом непознати перашки пјесник пише:

" A Girolamo Santo
la piu grande moschea
dal Zmajevich Andrea
fa cosacrare"

Поред ове цркве у граду је активираан и капуцински самостан, као и црква св. Кларе и св. Фрање, а на брежуљку савинском црквица св. Ане, која је у XVI вијеку дата Шпанцима који су остали у Херцег-Новоме. На Топлој је почетком XVIII вијека изграђен самостан св. Антуна.

Уз прву подигнуту православну цркву св. Ђорђа, на Топлој је сазидана и црква Вознесенија Христова, као и капела св. Николе уз владин дом. На Савини, уз цркву св. Саве и обновљену манастирску црквицу, крајем XVIII вијека изграђена је и велика манастирска црква. У првом катастру херцеговског краја из 1690. године забиљежено је седамнаест православних цркава, што значи да су биле сагрђене у ранијим временима. Документа нам предочавају да је током XVIII вијека овдје било тридесет православних богомоља, поред два манастира, Савине и Подпланине у Мојдежу (овај манастир је био метох манастира Косијерева и у њему је живјело до 13 калуђера. Данас су то рушевине зарасле у шикару).

Немамо намјеру, а није ни тема овога рада, да обраћамо већу пажњу на богомоље обје конфесије, као ни на профане грађевине и свентуални утицај барока на њихову архитектуру или ентеријер, али је потребно осврнути се у најкраћим цртама на велику цркву манастира Савине (грађена у периоду од 1777. до 1799. године). То је најљепши примјерак православног споменика на Приморју гдје је усклађена стилска и идејна мјешавина Истока и Запада. Ово су већ много раније учили Ђорђије Стратимировић, а затим и Круно Пријатељ, а у новије вријеме то потврдили Војислав Ђурић и Дејан Медаковић, који закључује да су од свих стилова "барокна рјешења најмање присутна, она долазе до изражаја на свега два профилисана окулуса, на балустради, а затим и у конструктивном систему источног травеја". "Као да је у Савини и око ње створена права оаза окренута ка прошлости и провереној лепоти облика давних времена, иако су већ тада у Боки биле изграђене бројне барокне грађевине по којима овај град заузима знатно мјесто у том погледу".

"... За разлику од архитектуре која у себи спаја синтезу претходних стилова, а временски припада бароку, иконостас и стилски и тематски припада духу времена у којем је настао", закључила је Душанка Сијерковић Мошков. Барокни стил присутан је и на дрвеном хору, а посебно на бројним предметима у манастирској ризници. Тијесна повезаност савинских калуђера са Русијом, из које су доносили бројне прилоге као и са ширег подручја Леванта и Венеције, али и из патријархалних крајева у унутрашњости Балкана, имало је за посљедицу да је "сретање разноликих културних утицаја измирено у Савини на начин који не доводи у сумњу постојану верност свету ортодоксије", закључује академик Дејан Медаковић, а што најбоље потврђује манастирска ризница. Преко руске помоћи која се састојала од икона, црквених предмета, књига и другога у овом манастиру дошло је до формирања једне посебне варијанте српске барокне културе, као и сабиралиште барокне руске културе на овом подручју, без обзира што овај манастир није постао средиште неког умјетничког или књижевног стваралаштва, што општи услови и његов настанак нијесу ни омогућавали.

Знатно већи број православног становништва условило је и већу бројност православних богомоља, а пресељењем владике Саватија и митрополије на Савину, односно Топлу, преноси се и култ Св. Саве. Народно предање до новијег времена повезује Милешево са Савином. У пријеполском крају половином тридесетих година овога вијека народно предање је казивало да су калуђери "из Савиног манастира у Савин манастир дошли" односно из Милешева у Савину. Уз наведено не треба заборавити ни тијесне везе са Русијом преко пресељених Херцеговаца, Новљана, поред савинских калуђера, што је све битно утицало на друштвени живот ових

простора током XVIII вијека, без обзира на јаку организацију млетачке државне власти и утицај католичке цркве.

Архивска грађа, с обзиром на њену судско управну провенијенцију, не пружа нам могућност да реконструишемо свеобухватно живот Крајине новске током XVIII вијека, а до наших дана готово да нема материјалних трагова тога доба, односно покретног споменичког блага, сем предмета похрањених у манастирску ризницу и појединим црквама.

Становници града, посебно боље стојећи слој, настојао је да живи животом својих матичних крајева. Поморци топаљске комунитади, посебно са Топле, у чијим је рукама био највећи дио капитала, путујући и долазећи у додир са културним и умјетничким центрима, постали су носиоци новог начина живота, прихватајући те утицаје и уносећи их у свој дом и средину. Да ли су богати житељи овога краја градили себи простране палате вриједне пажње, тешко је сада закључити. Према најновијим истраживањима, у старом граду само код двије зграде налазе се трагови некадашње обраде ентеријера који, по архитектури, припада бароку. Унутар градских зидина највећи дио зграда био је намијењен јавним службама, док су стамбене зграде користили млетачки чиновници и војна лица, а тек од друге половине XVIII вијека у град је почео да се насељава и имућнији слој домаћег становништва, претежно поморци. Скучен простор у старом граду, поред поменутог, условио је највећим дијелом само обнављање зграда, те није било услова за размах градитељства. У руралним срединама сигурно да је било још мање грађевина са раскошним елементима барока, изузев у Бијелој - мјесту које је било сједиште богатих Пераштана, а могуће и још понегдје дуж обале, која је читава била додјељена богатим и заслужним перашким породицама. Познато нам је, на основу кратке биљешке Петра Шеровића, да су у Бијелој постојале три зграде из XVIII вијека и то стара зграда Општине перашке из 1730. године, кућа перашке породице Рупчића, такође из XVIII вијека и палата породице Змајевић, односно Буровића са монументалним степеништем какво није имала ни једна зграда у Боки. На жалост, о љепотама тих зграда данас се не може ни слутити.

На Топлој се уздизала импозантна грађевина, како је дон Нико Луковић дефинише дворца Буровића, која је вјероватно била са обиљежјима барока. Оскудни трагови, који су до нас допрли о профаном градитељству у стилу барока у овом крају, наводе на закључак да нијесу ни грађене такве грађевине. Међутим, већ од половине XVIII вијека сусријећемо у Трсту појединце из новских породица који се тамо стално настањују и граде импозантне палате које, стицајем околности, нијесу саградили у родном крају.

Ако у градњи палата херцеговски поморци нијесу показали особите склоности, зато у одијевању нијесу заостајали за помодарима великих урбаних центара Медитерана и шире. Наравно да су у томе предњачиле њихове жене. Оне нијесу заостајале ни у кићењу, а двадесет и пет златара, колико их је радило у овом крају, током XVIII вијека имали су пуне руке посла израђујући бројне врсте накита. Новски златари вјешто су израђивали и украсне окове на оружју, црквене предмете, али и предмете за кућну употребу. Њихов рад носи обиљежја херцеговачких радионица, али и утицај медитеранске културе, односно тада владајућег барока. Истраживања професора Ђурђице Петровић казују да су златари добростојећи слој друштва и да су стога имали значајно мјесто у друштвеном животу краја.

Поред накита, у прђији удаваче италијанског поријекла а касније и удавача из економско добростојећег слоја досељеника, посебно њихових потомака помораца, бројни су предмети који нијесу настали у традиционалној кућној изради, већ су били импорт који је носио обиљежја тадашњег модног стила барока. Поред шкриња, удаваче су све више у мужевљев дом уносиле столове, столице, кревете, скандаљете (посуда за гријање), кандалијере (свијећњаке), огледала, сребрну или позлаћену молитвену чашу, бокале, али и трипјеле, ибрике, вериге. Тавалје (стољнаци), тавалјули (салвете), шугамани (пешкири), покривачи за кревете били су украшени везом и мерлом (ћипком) у стилу владајуће моде. У попису прђија или кућног инвентара налазимо и на "квадре"- слике. Обично су то иконе или слике светаца на папиру. Како код извјесног броја није дат ближи опис "квадра" претпостављамо да су се виђенији Новљани портретисали у маниру владајућег стила - барока.

Пијење кафе у богатијим и виђенијим кућама било је уобичајено, што нам потврђују и двије пописане "когуме" (посуда за кухање кафе) у кући Јова Војновића, реченог Сердаревића.

Хазардне игре, посебно играње карата била је омиљена забава, која је сигурно имала негативних посљедица на што упућује наредба из половине XVIII вијека, о забрани играња карата у јавним локалима, али и по приватним кућама.

Иако уз бројне потписе појединаца тога времена у овом крају стоји титула конте, о племићком сталежу у овом крају у правом значењу те ријечи не може бити говора. Конте је било у значењу главар, одређеног дијела простора, народа. Титуле племића и све прерогативе тог сталежа појединци су стицали у другим срединама, као на примјер Стјепан Раковић, кога налазимо у Котору, или Сава Владисавић у Русији, или поједини Пераштани који су овдје живјели или имали само посједе.

Економско и друштвено издвојени слој становништва, прије свега поморци, поникао из главарског слоја и редова хајдука, образовање је стицао по православним црквама и манастирима. Оскудно знање њихових учитеља, условљено прије свега политичко-економским приликама у претходном периоду, али и након досељења, није им пружало неко више образовање. Постојеће школе на Савини и Топлој им нијесу могле пружити много, а виших школа на матерњем језику није било у ближој околини, али ни на просторима који су били под доминацијом Венеције. На многе молбе православних Грка и Срба Далмације, Боке, односно херцеговског краја, Венеција није изашла у сусрет, те им није било омогућено отварање школа на матерњем језику, иако су их намјеравали сами издржавати. Како је италијански језик био језик власти, али у знатном дијелу и помораца било је појединаца православне вјере који су учили школу у самостану св. Антуна. Младићи из католичких породица по завршеној школи у једном од два самостана имали су могућности даљег школовања на сјемеништима у Далмацији и на вишим школама, првенствено у Падови. Из тог круга је поникао и падре Tomazo Guera чије су учене проповједи, у другој половини XVIII вијека, радо слушали образовани људи по већим градовима Италије. По казивању апотекара Антона Ђоновића, Томо Поповић је забиљежио да је падре Guera био вјешт пјевању уз гусле, јуначких народних пјесама.

По досадашњим сазнањима, а тешко да ће се нешто битно измјенити, ни у поезији ни у прози барокног доба немамо ни једног аутора који је поникао у херцеговском крају. Историчари књижевности у творце барокне књижевности сврставају Сава Владисавића, не само као врсног преводиоца дјела Марка Орбинија већ и због његових путописних биљешки са путовања по Кини. Сава Владисавић, који је 1717. године из Херцеговога одвео мајку за Русију, као и бројне рођаке, био је као и његова родбина дубоко везан за овај крај. Његов високи државни положај у Русији за владавине Петра I, али и за вријеме три наредна владара, знатно је допринио бројним даровима, посебно у црквеним књигама, који су стизали из Русије током XVIII вијека, посебно у манастир Савину, али и другим црквама.

Писма хајдука, као и главара тога времена, читају се као најљепше штиво, јер су писана дивним, једноставним, али сликовитим ријечима. Његов говор народа у њима су описани догађаји, тешкоће, временске прилике, али и понашања појединаца. Овај сегмент живота тога доба треба да буде вреднован да би заузео у културној историји мјесто које заслужује, јер је у свеопштем културном миљеу тога доба незаобилазан фрагмент. Ипак, ради се само о сочном народном језику, а не о утицају европског барока. Желимо овом приликом још подсјетити на формулације, посебно у обраћању личностима на власти: "нашем узвишеном преведром

господину", "сваке части достојном господину, господару", "пресвјетлом и преузвишеном". На крају писма исказује се жеља за добро здравље "за твоје здравље зато ти се сви молимо и Бог ти дао здравље". Исто тако изражава се поштовање и жеља за одражавање положаја или напредовања у хијерархији власти "Бог те у господству подржао", "Бог ви умножио господство" "Vacio il lembo delle Vesti", или "bacciamo le regie porpore delle vesti". Ту, свакако, има утицаја барокног стила и на начин писања, па и чистих превода конвенционалних италијанских завршетака писама.

Друштени живот тога доба, нарочито аутора писама, прелама се такођер кроз њихов садржај. Илустрације ради навешћемо један моменат. Харамбаше Херцег-Новога, априла 1688. године писмено позивају на мегдан капетана Ивана Попова из Грахова, да би на тај начин ријешили неки међусобни спор. Међутим, млетачке власти настојале су тај мегдан спријечити.

О приватним библиотекама у овом крају тога доба не би могли ништа рећи, сем о библиотеци породице Змајевић коју је насљедила била породица Буровић у чијој је палати била смјештена. Нажалост ова библиотека која се сматрала једном од највреднијих тога доба у Далмацији изгорела је приликом борби, почетком XIX вијека.

Економски и културно издвојени слој католичког становништва сачињавали су представници цивилне и војне власти, досељеници са источних обала Јадрана, поред перашких породица које су биле власници великог броја најбољих земљишних парцела, не само на обали него и у свим загорским селима. На другој страни православно становништво чију снагу поред бројности чини и компактна вјерска повезаност, заснована на дубокој народној традицији, из чијих редова се уздигао велики број имућних појединаца и породица носиоца поморске привреде. До орођавања међу ова два слоја становништва долазило је већ првих деценија заједничког живота. Те породичне везе настајале су прије свега због даљег економског просперитета, што значи да је првенствено долазило до склапања мјешовитих бракова код економски снажнијег слоја становништва. Тако је долазило до родбинских веза између припадника не само једног народа који је говорио једним истим језиком, али припадао двјема вјерама, већ и између припадника два народа који су говорили два различита језика и припадали различитим вјероисповијестима. Те родбинске везе биле су најсигурнија гаранција мирном живљењу на овим просторима и пресудно утицале на прожимање старобалканске, источне и западне културе што је обиљежје барокног доба херцеговског краја.

До наших дана мало је трагова барока на овом терену, без обзира колико је он био присутан или колико је његов утицај долазио из Венеције,

Русије, или Леванта преко православне цркве. Он се уноси прије свега преко црквених предмета и преко православне цркве и то не преко Карловачке митрополије, већ преко Леванта и Русије.

О малобројности материјалних доказа, како покретног тако и непокретног споменичког фонда у херцеговском крају, није узрок само у преломним политичко-економским, па стога и друштвеним приликама, насталим крајем XVII вијека. По нашем мишљењу градови имају неку предодређену судбину као и људи. Па како Херцег-Нови у свом називу носи и одредницу НОВИ, а и најмлађи је град на источној обали Јадрана, настао у средњем вијеку, то све што је ново, младо, свјеже, брзо прихвата, одбацујући, заборављајући, готово бришући претходно.

На крају би могли рећи у стилу барока, да се умјетнички стил барока као уска трака провукао поред луштичког полуострва, само дотакавши херцеговски крај, да би се лепезасто разлио по которском базену и у пуном сјају блиста до наших дана.